

IV. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. ПРОКУРАТУРА

УДК 343.3

© 2013 р. **О.К. Черновський**

Голова апеляційного суду Чернівецької області, Чернівці

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА-ПСИХОЛОГА ТА НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

Під час написання статті приділялась увага особливостям залучення спеціаліста-психолога та наданню психологічних консультацій під час судового розгляду. Встановлено, що поза всякими сумнівами, залучення професійного психолога під час судового розгляду дозволить судді компенсувати певний брак знань і компетентності в галузі психології, допоможе неупереджено й об'єктивно прийняти одне з рішень, передбачених нормами КПК, забезпечить можливість психологічного аналізу відповідних матеріалів провадження з різних позицій.

Ключові слова: кримінальний процес, спеціаліст-психолог, психологічні консультації.

Актуальність теми. Розглядаючи кримінальні провадження, цивільні справи та справи про адміністративні правопорушення, суддя зустрічається з численними складними життєвими ситуаціями, в яких поведінка їх учасників досить непередбачувана, а інколи й важко пояснювана, при цьому кожна зі сторін, як правило, переконана у своїй правоті.

Ступінь наукової розробки. Загалом особливостям залучення спеціаліста-психолога та наданню психологічних консультацій під час судового розгляду присвячена значна кількість праць українських (Александров Д. О., Андрюсюк В. Г., Гончаренко В. Г., Грошевий Ю. М., Загурський О. Б., Казміренко Л. І., Коновалова В. О., Костицький М. В., Котюк І. І., Кошинець В. В., Маляренко В. Т., Медведєв В. С., Нор В. Т., Шепітько В. Ю., Шибіко В. П. та ін.) та російських (Абельцев С. М., Антонян Ю. М., Вінберг А. І., Ейсман О. О., Коченов М. М., Нагаєв В. В., Сахнова Т. В., Сафуанов Ф. С., Ситковська О. Д. та ін.) науковців.

Мета статті є розробка теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо особливостей залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду з урахуванням юридико-психологічних особливостей цього процесу, дослідження меж й можливостей використання спеціальних психологічних знань у ході судового розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції.

Виклад основного матеріалу. Одним із обов'язків судді, згідно зі ст. 321 КПК України, є «забезпечення високого рівня судового процесу». Проте далеко не завжди відомості про важливі щодо провадження факти, які містяться в матеріалах кримінального провадження, адекватно відображають реальну дійсність. Це поясню-

ється різними причинами й нерідко суб'єктивного характеру (наприклад, особливостями умов сприйняття й особистісними якостями суб'єкта, психологічною специфікою поведінки особи в різних життєвих ситуаціях тощо). З'ясування цих причин у судовому засіданні винятково важливе для з'ясування об'єктивної істини в кримінальному провадженні. Отже, саме на виконання цих вимог необхідно залучати до участі на підготовчому провадженні спеціаліста-психолога та психолога-консультанта.

На сучасному етапі розвитку української держави важко собі уявити висококваліфіковане розслідування чи розгляд у суді кримінального провадження без залучення психологічних знань. Використання наукових досягнень психології сприяє більш якісному й ефективному правосуддю, зміцненню законності та правопорядку в нашій країні. Питання щодо використання фахових знань психологів, в якості спеціаліста і консультанта у кримінальному провадженні надзвичайно актуальне й потребує подальшого вивчення з метою застосування в практичній судовій діяльності. Поки що відносно розробленими можна вважати лише декілька напрямів використання таких знань. Вони знаходять безпосереднє застосування в основах професіограм працівників юридичних професій; в оперативно-розшуковій, слідчій і судовій діяльності; часткове – в перевихованні осіб, які вчинили правопорушення, і опосередковане – через експертизи, консультації, участь фахівця-психолога в юрисдикційному процесі.

Першим, хто обґрунтовував необхідність залучення до участі в судовому розгляді спеціалістів із психології, був Л. Е. Владіміров. Його ідеї в подальшому започаткували введення в науковий ужиток терміна «психологія кримінального процесу», під яким він розумів «психо-

логічне дослідження як учиненого злочину, так і доказування».

Відомий учений А. В. Дулов з цього приводу зазначав, «...у процесі дослідницької роботи з пізнання істини суд не може самостійно розкрити всі сторони прояву сутності досліджуваних явищ і предметів, усі причини явищ і їх взаємозв'язку. Для цього в ряді випадків необхідні знання у певній галузі науки... У таких випадках звертаються по допомогу до фахівців» [1, с.110].

Такої ж думки дотримується В. В. Нагаєв, який пише, що при розгляді кримінальної справи в суді можуть виникнути питання, вирішення яких через їхню вузьку спеціалізацію і неправовий характер може виявитися не під силу слідчому й суду. У таких випадках залучаються інші учасники кримінального процесу – особи, які володіють спеціальними знаннями, достатніми для кваліфікованого розв'язання виниклої проблеми, а саме – експерти, спеціалісти, консультанти [2, с.330].

Під час проведення судових дій суддя завжди використовує свої професійні знання, навички й уміння. Проте не рідко йому необхідні певні знання з різних галузей науки та техніки, такі знання, навички й уміння він отримує під час професійної підготовки при різних формах підвищення кваліфікації, а також безпосередньо під час роботи. В даних випадках суддю навчають криміналістичній техніці, судовій медицині, судовій психіатрії, судовій психології та судовій бухгалтерії.

Якщо суддя володіє певними психологічними знаннями, він не може використовувати їх для з'ясування виниклих спеціальних питань у функції спеціаліста чи консультанта, однак це допомагає йому оцінити висновок експерта, думку спеціаліста чи консультацію, водночас не усуває необхідності залучення певної форми спеціальних психологічних знань для досягнення мети судочинства. Очевидно, що оцінювати докази по кримінальній справі суддя, який володіє певними психологічними знаннями, буде більш об'єктивно та всебічно, а отже, справлятиметься вплив на внутрішнє переконання самого судді чи інших суддів (у разі колегіального розгляду кримінального провадження).

При використанні спеціальних психологічних знань суддя керується статтями 42, 55-59, 69-72, 226-228, 242-245, 317, 327, 332, 345, 348-350, 354, 356, 360, 361, 484-486, 491 КПК України.

На думку багатьох вітчизняних науковців, залучення можливостей психології до участі у розгляді кримінальної справи реалізується за допомогою трьох форм, а саме: консультації з від-

повідним спеціалістом із питань, що потребують спеціальних психологічних знань (психологічна консультація); залучення психолога до участі у провадженні судової дії (участь спеціаліста); призначення судово-психологічної експертизи. Зазначений підхід сприяє здійсненню правильного вибору тактичних прийомів, за допомогою яких найбільш успішно проводяться судові дії. Крім того, використання наукових досягнень психології при розгляді кримінальних справ сприяє більш якійсній та ефективній роботі судів, зміцненню законності та правопорядку в державі. Конституція та норми Кримінального кодексу України заклали демократичні підвалини для реформування кримінально-процесуального законодавства, в тому числі – з питань застосування спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві та суді [4, с.507-515].

І. Н. Сорокотягін, не визначаючи чіткого критерію диференціації форм застосування спеціальних знань, виділяє три їх форми: процесуальну, під якою він розуміє участь обізнаних осіб у розслідуванні злочинів поза регламентацією КПК (консультації, складання довідок, обстеження спеціальними комісіями, тощо), участь спеціаліста і проведення експертизи [5, с.3-10]. Очевидно, основним критерієм тут виступає ступінь процесуальної урегульованості або зміст діяльності обізнаних осіб. Дехто з інших науковців називає як форми безпосереднє й опосередковане використання спеціальних знань і наголошує на необхідності законодавчого врегулювання ще й консультативної форми [6, с.120].

В Україні проблему залучення фахівців-психологів із метою використання психологічних знань на різних рівнях юрисдикційної діяльності найбільш плідно розробляє М. В. Костицький [7, с.14-38-140].

Спеціаліст і консультант-психолог беруть участь у судовому розгляді, допомагають суду при оцінюванні особливостей психічного життя обвинувачених, потерпілих та інших учасників судового процесу, які не страждають психічними захворюваннями.

Залучення психологів під час судового розгляду може відбуватися у двох формах: психологічна консультація та участь спеціаліста-психолога в судовому засіданні.

Психологічна консультація – це роз'яснення фахівцем психологічних сторін правопорушення, поведінки підсудного, потерпілого, свідка, позивача, відповідача й інших осіб, їхніх особистісних особливостей, а також сутності окремих психологічних теорій і підходів, що можуть

бути застосовані на практиці. Психологічна консультація може бути як усною, так і письмовою. Остання, належно оформлена, долучається до кримінальної справи як документ [8, с.41].

Офіційна психологічна консультація може мати місце на всіх етапах кримінального провадження й надаватися на письмову вимогу органу дізнання, слідства, прокурора, суду, адвоката. У такому випадку вона повинна мати офіційний характер, подаватися в письмовій формі на письмову вимогу уповноваженого органу.

Перелік питань, на які може дати відповідь консультант-психолог, уперше зустрічається у працях М. В. Костецького [7, с.130-138]. Отже під час судового розгляду консультант-психолог здатен надавати консультації з таких питань: 1) основні напрямки та нові досягнення в галузі загальної, вікової, юридичної, соціальної психології; 2) міжіндивідуальні психологічні відмінності, типологія осіб, специфічні прояви поведінки та діяльності окремих учасників попереднього розгляду; 3) вікові особливості психічного розвитку обвинуваченого, потерпілого, зміна динаміки й темпу пізнавальних, мотиваційних та емоційно-вольових процесів на різних етапах їх становлення та розвитку; 4) вплив на поведінку осіб перенесених психічних та соматичних захворювань, затримки розвитку, особливостей соціальної дезадаптації; 5) індивідуально-типові психологічні риси дорослих та неповнолітніх злочинців, реалізовані залежно від особистісних, соціальних, криміногенних особливостей особи; 6) окремі психологічні феномени, стани, процеси, їх наявність чи відсутність у обвинуваченого та потерпілого в ситуації вчинення злочину; 7) рекомендації щодо засобів психологічного впливу на учасників попереднього розгляду з метою встановлення психологічного контакту, засобів психологічної корекції.

Крім того, консультант-психолог аналізує інтелектуальні, емоційні та вольові особливості обвинуваченого, потерпілого та інших учасників процесу, сприяє формуванню правильного уявлення про внутрішній світ особи, яка вчинила правопорушення. Професійним консультантом-психологом повинна виступати особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями, має вищу психологічну освіту або практичний досвід роботи у сфері психології, яку запрошено судом до участі в судовому процесі як консультанта.

Питанню залучення можливостей консультанта-психолога під час судового процесу не приділена належна увага в новому кримінальному процесуальному кодексі, оскільки, як свідчить ана-

ліз існуючої судової практики, отримання консультації в галузі психологічної науки з тенденції перетворюється в повсякденну практику. Результати ж таких психологічних консультацій певною мірою можуть вплинути й на формування судового переконання при прийнятті рішення.

Звичайно, методичний арсенал психолога при наданні консультації під час кримінального провадження обмежений процесуальними рамками, як переконливо засвідчує судова практика, вирішуючи питання у судовому засіданні, судді розраховують переважно на власні можливості. І це цілком зрозуміло, оскільки для психологічної консультації потрібно достатньо часу, якого судді завжди не вистачає; кваліфікованих фахівців-психологів на районному рівні недостатньо, а звернення в обласний чи регіональний науковий центр означає ще й появу додаткових проблем – етапування обвинуваченого, грошового утримання тощо. З метою подолання вказаних вище перешкод для залучення можливостей консультанта-психолога необхідно передбачити в штатному розписі районних судів і апеляційних судів області посаду судового психолога та внести відповідні зміни до процесуального законодавства.

Другою формою залучення спеціальних психологічних знань на підготовчому провадженні є участь **спеціаліста-психолога**.

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

Спеціаліст на думку М.В.Костицького, це особа яка володіє певною процесуальною правосуб'єктністю і виконує на базі своїх професійних знань офіційну функцію допомоги і сприяння слідчому та суду під їхнім керівництвом і контролем [9,с.29]. Законодавчо участь спеціаліста в кримінальному процесі була передбачена лише після внесення доповнень у КПК УРСР у 1971 р. та нормативно закріплена у ст. ст. 128-1, 270-1

КПК України 1961 року [10, с.52].

На думку більшості науковців, спеціаліста можна запрошувати для надання консультації зі спеціальних питань на підготовчому провадженні, і тоді така консультація повинна фіксуватися в документі з назвою «Висновок спеціаліста».

Участь спеціаліста – процесуальна форма використання знань обізнаної особи, яка полягає у сприянні суду у виявленні і закріпленні доказів, зверненні їх уваги на психологічно значущі обставини, наданні пояснень зі спеціальних питань, що виникають при проведенні процесуальних дій, у збиранні необхідних матеріалів та допомозі при складанні процесуальних документів [11, с.89].

Спеціаліст-психолог – це особа, обізнана в галузі психології, запрошена для участі в провадженні судових дій як консультант чи помічник. Закон прямо не передбачає необхідності виклику до суду спеціаліста-психолога, однак він не містить і обмежень із приводу того, яких саме спеціалістів викликати до суду. Тому в разі виклику до суду спеціаліста-психолога на підготовчому провадженні належить керуватися загальними нормами, які передбачають участь спеціаліста в судовому розгляді.

Новелою нового КПК України є норма закону (ч.4 ст. 71 КПК України), яка регулює права та обов'язки спеціаліста.

Крім того, стаття 72 КПК України закріплює також відповідальність спеціаліста. Так, у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

Не підлягає сумніву право спеціаліста звертати увагу судді на помічені ним обставини, що мають значення для провадження. Він також має право з дозволу і під контролем суду зробити попереднє дослідження матеріалів кримінального провадження. При цьому припустимо застосовувати тільки такі засоби і методи, що не виключають можливості проведення надалі експертних досліджень і не ускладнюють проведення експертизи.

Аналіз практики свідчить, що консультація професіонала-психолога в багатьох випадках передує призначенню психологічної експертизи, допомагає зібрати максимальну кількість важливої інформації про психічний стан, явища та процеси стосовно психіки обвинуваченого для правильної кваліфікації дій обвинуваченого, оцінити його показання чи показання свідків, потерпілого та ін. [10, с.52].

Суддя може залучати до участі в кримінальному провадженні спеціаліста-психолога, і це

залежить, перш за все, від особистої волі судді, оскільки кримінальне процесуальне законодавство не обмежує коло судових дій, в яких може бути задіяний спеціаліст.

Розповсюджена думка, згідно з якою необхідно піддавати психологічному дослідженню кожного неповнолітнього допитуваного, а також провадити психіатричний огляд, навіть якщо підліток вважається психічно здоровим.

Зрозуміло, що участь спеціаліста-психолога сприятиме встановленню психологічного контакту між обвинуваченим та іншими учасниками кримінального провадження, що призведе до вироблення правильної тактики наступної стадії судового розгляду.

Участь педагога та лікаря на досудовому слідстві та при розгляді кримінального провадження в суді, учасниками якого є неповнолітні, безумовно, потрібна для встановлення рівня розвитку, здібностей та психологічних особливостей неповнолітніх. Однак участь психолога в цьому випадку підвищила б ефективність підготовчого провадження а саме: допомогла б у налагодженні психологічного контакту, правильному сприйнятті неповнолітнім судового провадження, створенні неофіційної атмосфери, мінімізувала б можливий стан скованості, настороженості та ін.

Отже, з метою реального забезпечення гарантій прав особи в кримінальному судочинстві, більш повного забезпечення загальних засад кримінального провадження, таких як верховенство права, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, безпосередність дослідження показань, речей і документів, публічність, диспозитивність, гласність і відкритість судового провадження, забезпечення права на захист, а також для вдосконалення роботи суддів та ефективного реформування структури органів досудового слідства, доцільно при здійсненні судового розгляду залучати судового психолога. Це, безперечно, істотно сприятиме вдосконаленню судового провадження, підвищить його науковий рівень, дозволить діяти більш диференційовано й альтернативно при кваліфікації вчиненого, визначенні процесуального статусу конкретної особи та при прийнятті рішення за результатами кримінального провадження.

Список літератури

1. Дулов А. В. Судебная психология: учебное пособие / А. В. Дулов – [2-е изд., испр. и доп.] – Минск :Вышэйш. шк., 1975. – 464 с.

2. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. Пособие для вузов / В.В. Нагаев – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.
3. Андросюк В. Г. Педагогика и психология в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие / В. Г. Андросюк– Киев : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Дзержинского, 1990. – 80 с.
4. Кощинець В. В. Обмежена (зменшена) осудність у кримінальному праві / В. В. Кощинець // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності : матеріали міжвуз. науково-практич. конф. 27 квітня 2001 р. / гол.ред. І. Г. Кириченко. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 507-515.
5. Сорокотягин И.Н. Использование психологических познаний для выявления криминалистической характеристики преступлений / И.Н. Сорокотягин // Актуальные проблемы судебной психологии и экспертизы на предварительном следствии. – Свердловск, - 1981. – С. 3-10.
6. Костенко А.Н. Принцип отражения в криминологии (Психологический механизм криминального поведения) / А.Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 124 с.
7. Костицкий М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицкий – К.: Высшая школа, 1990. – 259 с.; Костицкий М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М.В. Костецький – К. : НМК ВО, 1990. – 87 с.; Костицкий М.В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицкий – Львов : Выща шк., 1987. – 141 с.
8. Кощинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми : навчальний посібник / В. В. Кощинець, В. Я. Марчак – Чернівці : Рута, 2007. – 215 с.
9. Костицкий М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М.В. Костецький – К. : НМК ВО, 1990. – 87 с.
10. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у до судовому слідстві : монографія / В. Я. Марчак – Чернівці : Рута, 2005. – 152 с.
11. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы) : монографія / В. И. Гончаренко– К. : Вища шк., 1980. – 114 с.

Стаття надійшла до редколегії 1 березня 2013 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.К. Якимчуком.

O.K. Chernovsky

Features of specialist-psychologist engagement, and providing the psychological consultations during the trial

Summary

While preparing the research much attention was paid to the peculiarities of psychologist attraction and psychological consulting during the trial. Beyond any doubt psychologist attraction to the trial enables the judge to compensate the lack of expertise in psychology, assists the judicial unbiased decisionmaking, provides psychological analysis during the trial.

Key words: trial, psychologist, psychological consulting.

O.K. Черновський

Особенности привлечения специалиста-психолога и предоставление психологических консультаций во время судебного разбирательства

Аннотация

Во время написания статьи уделялось внимание особенностям привлечения специалиста-психолога и предоставлению психологических консультаций во время судебного разбирательства. Установлено, что вне всяких сомнений, привлечение профессионального психолога во время судебного разбирательства позволит судьи компенсировать определенный недостаток знаний и компетентности в области психологии, поможет беспристрастно и объективно принять одно из решений, предусмотренных нормами УПК, обеспечит возможность психологического анализа соответствующих материалов производства из разных позиций.

Ключевые слова: уголовный процесс, специалист-психолог, психологические консультации.